

LUND UNIVERSITY

Informell ekonomi som rationell vana och statskritik

En intervjustudie kring post-sovjetisk vardagskorruption

Lenhag, Mi

Published in:
Nordisk Østforum

DOI:
[10.18261/ISSN1891-1773-2011-04-03](https://doi.org/10.18261/ISSN1891-1773-2011-04-03)

2011

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lenhag, M. (2011). Informell ekonomi som rationell vana och statskritik: En intervjustudie kring post-sovjetisk vardagskorruption. *Nordisk Østforum*, 25(4), 345-368. <https://doi.org/10.18261/ISSN1891-1773-2011-04-03>

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Informell ekonomi som rationell vana och statskritik – En intervjustudie kring post-sovjetisk vardagskorruption

Abstract: Informal Economy as Rational Habit and State Criticism – An Interview Study on Post-Soviet Petty Corruption

This article examines continuity, change and adaptation of *blat*, a Soviet-time informal economic transaction network, in today's Ukraine and Belarus. The analysis is based on 33 in-depth interviews, and the main focus is the descriptions, justifications and explanations of *on-going* informal participation in contemporary forms of *blat*. Theories on informal institutions, path dependence and the relationship between individuals and the post-Soviet state are elaborated to highlight the characteristics of contemporary *blat* transactions. The continued presence of *blat*, re-adapted to the new socio-economic circumstances, is highlighted – for instance the increased use of money in *blat* transactions and the growing number of autonomous bribe collectors demanding bribes in interaction with civil servants. Today's *blat* is a channel for giving bribes and a guarantee for good social services. Individuals justify their participation in these informal activities by placing the blame on dysfunctional laws, heavy bureaucracy, lack of state control, illicit acts by other citizens or state officials, and on low identification with an (immoral) state. Respondents also display a preference for informal solutions, which are seen as a better way of solving many everyday problems.

Keywords: Informal economy, corruption, *blat*, transition, Soviet inheritance, Ukraine, Belarus

Mi Lennhag
Doktorand vid
Statsvetenskap-
liga institutionen,
Lunds universitet

Nästan 20 år har förflutit sedan Sovjetunionens slutliga sönderfall. En ny marknadsbaserad samhällsordning har i olika omfattning introducerats i efterföljarstaterna. Sociologen Alena Ledeneva beskrev 1998 det sovjetiska fenomenet *blat* som en ekonomisk – men i huvudsak icke-monetär – nätverksbaserad kanal för transaktioner, som hade existerat parallellt med den sovjetiska staten från 1930-talet (Ledeneva 1998). Trots nya ekonomiska rutiner och den inte helt försumbara tid som passerat sedan sovjetsystemets

kollaps, kan man undra över beständigheten i arvet efter 70 år av tidskrävande, informella ekonomiska strategier som i stor utsträckning både dominerade och var en förutsättning för att klara den sovjetiska vardagen. Under våren 2009 undersökte jag det här fenomenet i Ukraina och Vitryssland. Fältstudien syftade till att besvara två frågor: Huruvida det sovjetiska fenomenet blat har försvunnit, förändrats eller kanske anpassats i en post-sovjetisk kontext, och vilka förklaringar vanliga medborgare gav för beständighet eller förändring i sitt vardagliga informella agerande. Det insamlade intervjumaterialet ligger till grund för den här artikeln.

De två fallen – Ukraina och Vitryssland – delar visserligen en sovjetisk historia, men är samtidigt väldigt olika vad gäller politik, ekonomi, demokrati, transparens och kontakter med övriga Europa. Syftet i denna artikel är ändå inte att göra en komparation; snarare ville jag pröva en hypotes om att blat fortlever i de båda, relativt olika, länderna. Fokus kommer ligga på de övergripande likheterna och de återkommande berättelserna. Artikeln inleds med ett avsnitt om blat som fenomen och forskningsobjekt, samt ett teoretiskt resonemang om informell ekonomi och identitet. Därefter följer två stycken som korresponderar mot de två ovan nämnda frågeställningarna, innan en slutlig sammanfattande diskussion förs.

Blat som begrepp och forskningsfält

Ledeneva definierade 1998 blat som »the use of personal networks and informal contacts to obtain goods and services in short supply and to find a way around formal procedures» (Ledeneva 1998: 1).¹ En av mina egna respondenter beskriver blat som »att få någonting utan konkurrens, utan att stå i en officiell kö», vilket illustrerar hur blat existerar parallellt med – och med andra regler än – den formella ekonomin.

Vanligt är att betrakta blat som en reaktion på den icke-fungerande formella ekonomin. Blat blev en »naturlig följd» av sovjet-systemet och sovjetstatens agerande. Rasma Karklins talar om blat som »a response to the inadequacies of the formal political and economic system» (2005: 79), Ledeneva om »the 'reverse side' of an overcontrolling centre» (1998: 3) och Leslie Holmes om en »second economy» (2006: 26). Blat nyttjades för att få tillgång till främst

1. För andra beskrivningar av sovjettidens blat se Wendel (1986); Zimmerman (1987); Easter (1999: 52–53); Fitzpatrick (1999); Humphrey (2002); Karklins (2005: 77–80) och Holmes (2006).

vardagliga varor (mat, märkeskläder), periodiska varor (såsom tåg-biljetter eller semester på Krim) eller livscykelbehov (förlossningsvård, dagisplats, utbildning, lägenhet, etc.) (Ledeneva 1998: 1–2; Humphrey 2002: 138–39; Borén 2003: 35–36).

Pengar stod dock inte i fokus och pengabrist var heller inte problemet för sovjetmedborgaren. Istället var det viktigt att ha vänner på strategiska positioner i samhället, eller att ha ett arbete som innebar kontroll över distribution av eftersträfvansvärda tillgångar. Blat baserades på kontakter bortanför de personer man umgicks med, i en typ av utvidgad bekantskapskrets. Människor »samlade» ständigt på, och höll kontakt med, potentiellt användbara kontakter, vilket var både tidskrävande och nödvändigt för att klara vardagen. Några forskare väljer därför att betrakta blat som inte enbart ett ekonomiskt, utan även ett socialt och kulturellt fenomen. Blat-relationerna var ofta icke-hierarkiska och tilliten och förtroendet avgörande, vilket kan sägas vara en av flera egenskaper som skiljer den här »grå» ekonomin från den »svarta». Vänskap talade man om i termer av »usefulness» (Borén 2003: 25), »functional friendship» (Karklins 2005: 79) eller »useful people» (Ledeneva 2008: 121). Vänskapen drevs därför även av egenintresse och ömsesidig nytta.

Individer associerade sina blat-transaktioner med svåra omständigheter som tvingade dem till informellt utbyte, vilket i förlängningen även blev ett sätt att ursäktas det egna beteendet. Samtidigt skedde transaktionerna på bekostnad av staten, eftersom den vänskapliga »hjälp» ofta innebar att någon »gav bort» statliga varor eller tjänster som kunde tillgås genom en statlig anställning. Blat kan sägas ha gjort sovjetssystemet uthärdligt, samtidigt som unionen på detta sätt hölls vid liv genom informella lösningar på distributionsproblem, och statens legitimitet därmed undergrävdes. Det »förbjudna» informella agerandet blev som en öppen hemlighet, eftersom staten faktiskt var beroende av informella lösningar.

Sovjettidens blat särskiljs ofta från korruption som något som iallafall delvis hade positiva följder för samhället, och som inte alltid direkt stred mot lagen. Uppfattningarna kring vad som hänt med blat i en post-sovjetisk kontext skiljer sig. Vissa betraktar blat som en utdaterad term ersatt av korruption, medan andra öppnar för möjligheten att det skett en transformation av fenomenet. Existerande forskning om blat behandlar främst sovjetisk tid eller perioden strax efter självständigheten, och i huvudsak det ryska fallet (Ledeneva 1998; Rose 1999; Piirainen 2000). Mer dagsaktuell forskning om Östeuropas informella ekonomi fokuserar snarare på företagsmutor eller politisk korruption (Lovell et al. 2000; Wästerfors 2004; Kark-

lins 2005; Johnston 2005; Ledeneva 2006), medan den så kallade vardagskorruptionen (*petty corruption*) allt oftare lämnas därhän. Samtidigt har vårt vardagliga informella agerande stor betydelse, både genom att begränsa statens faktiska handlingsutrymme och genom att på längre sikt påverka utformningen av formella regler.²

En av mina teoretiska utgångspunkter i den här artikeln är att informalitet till stor del vidmakthålls av individers attityder, normer och åsikter om vad som är rationellt och moraliskt motiverat. Artikelns fokus på individers beskrivningar, förklaringar och rättfärdiganden av fortsatt informellt agerande fångar en viktig aspekt för förståelsen av den informella vardagskorruptionen. Jag presenterar alltså inte »objektiva sanningar» som förklarar den informella ekonomin, utan letar efter respondenternas återkommande, subjektiva förklaringar som berör både strukturer och aktörer.

Intervjuer och urval

Urvalet av respondenter för de kvalitativa, semistrukturerade intervjuerna var strategiskt styrt i syfte att tala med människor från olika yrkeskategorier, med olika social bakgrund (inklusive föräldrarnas yrken under sovjettiden), i olika åldrar (18–60) och med skiftande grad av omvärldskontakt. Jag intervjuade inte en bekantskapskrets (som skulle kunna tänkas representera en gemensam norm kring korruption) utan talade med individer jag kom i kontakt med på en rad olika sätt.³ Alla intervjupersoner var bosatta i huvudstäderna. Respondenterna fick välja intervjuått, och i de fall där ryska, ukrainska och vitryska talades användes utbildad tolk. Intervjuer på tyska och engelska genomförde jag själv. Intervjuerna spelades in och transkriberades i sin helhet, varefter berättelserna kring den informella ekonomin grupperades under olika teman. Totalt djupintervjuades 33 individer, vilket var mer än väl för att uppnå »mättnad» med avseende på de berättelser som framfördes. Frågorna kretsade kring vad blot innebar under sovjettiden och vad som är annorlunda idag (i termer av vilka varor och tjänster som byts, vilka

2. En omfattande och parallellt med staten bestående informell sektor kan även betraktas som ett tecken på att en stat är för svag för att inkorporera eller åtminstone beakta medborgarnas sociala och kulturella rutiner och normer, för inte att tala om att utöva kontroll eller implementera nya fungerande samhällsrutiner.
3. Såsom genom svenska föreningar med östeuropakontakt, svensk universitetspersonal med bakgrund eller kontakter i regionen och svenska företag verksamma på plats – men också genom till exempel Kievs och Minsk universitet, journalistförbund, idrottsföreningar, mina tolkar, de svenska ambassaderna, samt människor jag mötte på kaféer och i tunnelbanan.

som interagerar informellt, ifall man kan klara sig utan att delta i den informella ekonomin, och så vidare).

Ett antal etiska dilemman följer på att intervjua om i vissa fall illegala ekonomiska transaktioner och att därmed komma i besittning av för enskilda individer potentiellt skadlig information. Alla mina intervjuer var därför strikt konfidentiella – vilket också var en väg för att skapa förtroende – och alla respondenter var informerade om syftet med intervjuerna och min studie. Jag frågade därtill aldrig om den enskilda individens agerande, utan om vad som ansågs vara vanligt beteende på till exempel hennes arbetsplats eller i hennes generation.

Det informellas uppkomst och beständighet

Informella strukturer tenderar i många situationer att vara långlivade och svårföränderliga. En beständighet i post-sovjetiskt, informellt ekonomiskt agerande kan ses som ett suboptimalt jämviktsläge som »egentligen» borde upphört, förutsatt att en införd marknads ekonomi faktiskt är fullt ut gällande. För institutionella teoretiker, såsom Douglass North (till exempel 1991: 72–73), är institutioner mänskligt skapade, sociala ramar som både definierar, begränsar, möjliggör och förenklar beslutsfattande. Gretchen Helmke och Steven Levitsky definierar *informella* institutioner som »socially shaped rules, usually unwritten, that are created, communicated, and enforced outside of officially sanctioned channels» (Helmke & Levitsky 2004: 727). Informella institutioner uppstår enligt Helmke och Levitsky när 1) formella institutioner är inkompatibla, 2) informella institutioner är »näst bäst» för aktörer som skulle föredra, men inte kan finna, formella lösningar, eller som saknar makt att förändra de formella institutionerna, eller 3) när formella institutioner är ineffektiva eller saknar trovärdighet.

Genom social interaktion och upprepade handlingar genereras ordning, rutiner och reducerad osäkerhet vid olika former av utbyte. Vi tenderar över tid att bli alltmer benägna att följa de informella institutioner som uppstått, eftersom vi som aktörer investerat tid och energi i att anpassa oss till de informella spelreglerna: Det är inte rationellt att vara den första aktören som avviker, även om man förnuftsmässigt kan inse att alla skulle tjäna på en övergång till ett annat ekonomiskt arrangemang. Gemensamma förväntningar kan dessutom över tid ha skapat en ömsesidig tillit som gjort utbyte smidigt och tidseffektivt. Vägberoendet blir därmed allt starkare, motståndet mot förändring större, och de informella institutionerna nästan självförstärkande. North argumenterar för att just informella

institutioner förblir stabila även om de formella förändras, och att de är mycket mer motståndskraftiga mot intentionella politiska beslut, eftersom de finns så djupt inbäddade i vårt beteendemönster (North 1990: 6; North 1991: 36).

Olivier Williamson – som vidareutvecklade Norths neoklassiska kritik genom att peka på hur avgörande det är att vi inkluderar underliggande sociala och legala normer som påverkar ekonomisk aktivitet – gör en uppdelning i fyra analysnivåer (Williamson 2000), av vilka de två översta kan vara till hjälp för att förstå beständighet i informellt agerande. Den översta nivån – »social embeddedness» – inkluderar normer, vanor och djupt rotade beteendemönster. Förändring på denna nivå sker ytterst långsamt. Den andra nivån är den mer konkreta »institutional environment» som inkluderar lagar och regler förknippade med den politiska arenan.

Helmke och Levitsky gör en intressant distinktion mellan vad de kallar »competing informal institutions», som korruption, och »substitutive informal institutions», som istället syftar till att åstadkomma vad de formella institutionerna var designade för, men misslyckades med, att uppnå (Helmke & Levitsky 2004: 729). De menar att informella institutioner kan ses antingen som dysfunktionella och problemskapande, eller som funktionella och problemlösande (ibid.: 728). Sovjettidens blat korrelerar här främst med det problemlösande.

Gåvor, mutor och korruption

John T. Noonan hävdade i sitt stora verk *Bribes* från 1984 att mutans ursprung faktiskt är gåvan. Glenn Sjöstrand menar att många gåvor ser ut att vara givna av fri vilja och utan krav på reciprocitet – men att givandet egentligen ofta inbegriper sociala restriktioner och skyldigheter (Sjöstrand 2001). Han anser därför att en gåva som är *direkt* återgäldad inte bör betraktas som en gåva (ibid.: 47). I en avhandling om polska företagsmutor, framför David Wästerfors en liknande idé när han argumenterar för att något borde upphöra att betraktas som en gåva och istället benämnas muta, ifall handlingen inbegriper att något är *förväntat* i gengäld (Wästerfors 2004: 40f). Leslie Holmes beskriver detta som att gåvan är »virtually required» (Holmes 2006: 17). Detta betyder dock inte att mina respondenter ser denna typ av »krävda gåvor» som mutor.

Enligt *Black's Law Dictionary* innebär mutning (*bribery*) att erbjuda, ge, be om, eller ta emot något av värde i syfte att påverka en tjänstemans handlingar (inom offentlig eller rättslig förvaltning). Mutbrott – det vill säga att ta emot en krävd eller icke krävd

muta – förutsätter dock inte ekonomisk vinning (Cars 2001: 18–43; Wästerfors 2004: 47f). I ovanstående definition inkluderas emellertid inte den för den post-sovjetiska vardagskorruptionen relevanta nepotismen (*favouritism*), som enligt korruptionsforskaren Michael Johnstons definition innebär att avsevärd tid kan förflyta mellan mottagandet av en tjänst och fullföljandet av en motprestation (Johnston 2005: 36).

Holmes gör en tydlig distinktion mellan mutan – som kan utväxlas mellan två individer – och korruption, som inte nödvändigtvis involverar något utbyte (Holmes 2006: 22, 29). Transparency International (TI) definierar korruption som »the abuse of entrusted power for private gain» (Transparency International u.d.).⁴ Att utpeka en handling som korrupt kan ändå vara svårt i länder med relativt ung korruptionslagstiftning. I sådana fall kan många typer av korrupta handlingar (eller motsatsen, det vill säga avsaknad av utförd handling) ännu inte vara förbjudna enligt lag (se till exempel Holmes 2006: 17).

Andrei Shleifer och Robert Vishny (1993: 601–04) skiljer på korruption »med stöld» och »utan stöld». Förstnämnda är att personer med officiella uppdrag behåller hela avgiften för att utföra handlingar, tar betalt för något som borde vara gratis eller för att skynda på en process, eller helt enkelt »säljer» en tjänst billigare jämfört med ordinarie taxa. Denna typ av korruption är kostnadsreducerande för individer och det finns därmed få incitament för individer att avslöja de korrupta statstjänstemännen. Detta blir tydligt om man jämför med den motsatta formen av korruption (»utan stöld»), där en tjänsteman alltså lägger till en extra summa på en officiell kostnad, och själv behåller endast tillägget. I detta fall kommer i förlängningen alla aktörer »behöva» använda korruption »med stöld» för att kunna konkurrera med andra i samhället.

Shleifer och Vishny menar att i det monopoliserade och centraliserade sovjetiska systemet för mutinsamling (mutinsamling i »maffia-stil») var det alltid klart vem som behövde mutas och med hur mycket (Shleifer & Vishny 1993: 605). Nu, däremot, hävdar de att man i Ryssland ser en decentraliserad »tollbooth»-korruption (ibid.: 611), med många korrupta aktörer i varje sektor som agerar oberoende av varandra i sina försök att sälja statliga varor, vilket i förlängningen leder till att både nivån på och summan av mutorna

4. TI skiljer mellan »according to rule-corruption», det vill säga när en muta betalas i syfte att ge privilegierad behandling av något som mottagaren av mutan enligt lagen är skyldig att förmedla, och »against the rule-corruption», där en muta ger tillgång till varor och tjänster som mutmottagaren otillåtligt förmedlar.

stiger i oändlighet. Karklins framför en liknande reflektion om »the self-sustaining system of corruption», där medborgare är vana vid att statstjänstemän vill ha mutor, och därför inte bara är villiga att betala dem, utan även spontant erbjuder informell betalning (Karklins 2005: 43). Detta självförstärkande element i informellt agerande menar jag är viktig för förståelse av dagens blat.

Korruptionsforskaren Keith Darden argumenterar emot åsikten att det alltid finns ett positivt samband mellan korruption och en svag stat med bristande styrningsförmåga, och hävdar istället att korruption kan vara informellt institutionaliserad och understödja – snarare än underminera – de formella institutionerna (Darden 2008). Ett resultat av detta blir en stat som fungerar till stor del genom – och tack vare – informella institutioner, vilket på många sätt var fallet med blat under sovjettiden. Vissa forskare, till exempel Karklins (2005: 15), väljer därför att tala om god – eller iallafall användbar eller funktionell – korruption, som reducerar byråkratisk rigiditet. I sådana fall är gränsen mellan det informella och det formella ibland svår att dra. Darden (2008: 41) menar att korruption ibland är en tillåten del av ett formellt kontrakt och att mutor därför tar sig formen av en konvention i kontakten med statstjänstemän. Han väljer att se dessa djupt rotade regler – framtvingade av staten själv eller rotade som förväntningar bland tjänstemän – som en informell institution snarare än ett beteendemönster.

Sammanfattningsvis är ledare inte alltid genuint intresserade av att stävja korruption, särskilt inte om det rör sig om korruption »med stöld». Därtill är kontrollen ofta begränsad, dels för att korruption bland statstjänstemän legitimeras genom korrupta tjänstemän högre upp i hierarkin, dels för att de post-sovjetiska staterna ofta är för svaga för att straffa tjänstemän som begår mutbrott. Sammantaget finns många faktorer som kan bidra till att blat fortlever som en integrerad, förväntad och informellt legitimerad del av den officiella ekonomin.

Individens relation till staten och idén om sovjetiskt arv

Många har diskuterat huruvida det finns ett unikt sovjetiskt arv. Richard Pipes (2006) kan med sin kontinuitetsteori sägas representera en ytterlighet. Karklins menar att människor i post-sovjetiska samhällen uppvisar ett unikt beteende- och tankemönster, orsakat av en historia präglad av inofficiella metoder med fokus på kontaktnät

(Karklins 2005). Enligt henne uppvisar just post-sovjetiska stater »a special relationship between formal and informal institutions, with the latter often being decisive» (ibid.: 15).

Föreställningen om sovjetmedborgaren som fann ett nöje i att lura systemet nämns ibland som en konsekvens av att individer inte kände sig representerade av sovjetstaten, utan istället såg en tydlig gräns mellan parti- och statsauktoriteter och vanliga medborgare. Den sovjetiska planekonomin sägs ha befrämjat en bristande respekt för formella institutioner och en utbredd folklig föreställning om att det formella inte kan vara utformat i syfte att tjäna det allmännyttiga. Det här gjorde i förlängningen att människor inte såg det som stöld att dra nytta av sin tillgång till allmänna resurser (Borén 2003: 25; Karklins 2005: 15; Holmes 2006: 177–86, 197).

Tillit, identitet och känslor av legitimitet är inte lätt att implementera. Jon Elster (1983) beskriver detta som mentala föreställningar som är bieffekter av handlingar eller av positiva erfarenheter, snarare än följer av direkta statliga direktiv. Karklins tar detta ett steg längre i boken *The system made me do it* (2005) och argumenterar för att individer i slutändan skyller det egna beteendet på en immoralisk stat, som indirekt legitimerar korrupta vardagshandlingar. Det är alltså inte enbart intressant huruvida blåt är förbjudet enligt lagboken, utan även vad som enligt en allmän uppfattning om moral ses som berättigat, eller iallafall förståeligt. Både Karklins och Wästerfors berättar om hur medborgare så småningom ser sig själv som smarta och bra på att anpassa sig till omgivningen, och därmed förvandlar illegala överlevnadsstrategier till utslag av stolthet och framgång (Wästerfors 2004: 10–34; Karklins 2005: 69–70; jmf Hedlund 2007: 190, 253; Teorell 2007: 14).

Givetvis påverkas synen på informella handlingar av risken att straffas. Är risken minimal kommer fler och fler att övergå till olagliga transaktioner, om dessa är lönsamma. Slutligen blir korruption spelets regler, där hederlighet inte längre ses som rationellt (Teorell 2007: 2). Bo Rothstein (2003) har argumenterat för sambandet mellan social tillit och avsaknad av korruption. En social fälla är, enligt Rothstein, när vi människor inte längre tycker det är lönt att samarbeta, för att vi inte litar på att andra kommer att samarbeta.⁵

5. Se Rothstein & Uslander (2005) för en vidareutveckling om korrelation mellan välfärdsredistribution, tillit och korruption. Eftersom kommunismen redan orsakat låga nivåer av generell tillit i Öst- och Centraleuropa, och de flesta staterna i regionen uppvisat ökande ekonomisk ojämlikhet sedan självständigheten, menar Rothstein och Uslander att slutsatsen för vanliga människor blir att den enda väg för att nå framgång är att vara korrupt.

Dagens blat – pengar, tjänster och tillit

En viktig aspekt i min analys är den fortsatta existensen av blat som en informell institution. Fenomenet har dock *förändrats* och *anpassats* till nya behov och omständigheter. Likheten med sovjettidens blat är i huvudsak individers tankesätt kring deltagande i informella ekonomiska transaktioner. Skillnaderna är emellertid flera och kommer nu att utvecklas närmare. För att fånga både förändring och kontinuitet, väljer jag att beteckna vissa av dagens transaktioner »post-sovjetisk blat».

Pengar äntrar arenan

Sovjetisk blat – av Ledeneva beskrivet som icke-monetär – har förändrats till en informell arena där reella pengar frekvent förekommer. Istället för varor är pengar idag ofta den »eftertraktade varan». Mina respondenter framhåller att det förut rådde varubrist, men idag pengabrist. De talar också ofta om »pris» i samtal om dagens blat-transaktioner. En ukrainsk, pensionerad gymnasielärare menar att »alla kontakter man använde utan pengar under sovjettiden, har blivit kontakter med pengar». Pengar har alltså adderats som eftertraktad resurs i det informella utbytet och genererar samtidigt kortare transaktionskedjor, eftersom inte lika många individer krävs för utbyte genom dagens byteskedjor.

Parallellt med makt genom kontaktnät har pengar blivit en maktresurs. Under sovjettiden innebar makt att ha direkt eller indirekt tillgång till eftertraktade resurser, medan jag vill hävda att tillgång till pengar idag inom vissa områden antingen är en *alternativ* väg till utbyte, eller används i *kombination* med kontaktkanaler. En ukrainsk universitetsstudent menar att »om någon har bättre betyg än du, så betalar du pengar, eller så är du kanske syster till någon som arbetar på universitetet. Betalar den andra studenten, betalar du mer». Ett vanligt sätt att tala om detta är att »blat är mer kommersiellt idag». Denna användning av pengar i informellt utbyte förekommer mycket oftare i Ukraina än i Vitryssland.

Från »oskyldig» blat till mutliknande transaktioner

Den mer »oskyldiga» gamla tidens blat – som ofta var jämförbar med nepotism, enligt Johnstons definition – är idag vanligare i Vitryssland än i Ukraina. Post-sovjetiska blat-transaktioner korresponderar mer med Johnstons idé om vad som utgör mutning.

Trots detta väljer jag att kalla dagens mutliknande transaktioner för »post-sovjetisk mutbaserad blat». Jag vill framhålla tre skäl för detta.

För det första är dagens informella transaktionskanaler konstruerade snarlikt de sovjetiska, där tillit är en avgörande komponent. För det andra hävdar många respondenter dels att blat existerar, dels bekräftar de hur de betraktar många informella transaktioner som blat. Samtidigt exemplifierar de med blat-transaktioner som man teoretiskt skulle betrakta som mutning. Några ukrainska respondenter berättar till exempel: »Jag tycker att stora pengar och blat är samma sak»; »Det är kanske korruption enligt internationell lagstiftning, men vi betraktar det som blat»; och »Statstjänstemannens agerande, när han tar emot pengar, är nog korruption, men för dig som ger pengar är det nog blat».

Respondenter i Vitryssland förnekar däremot jämförelsevis ofta att blat existerar idag, även om den mer »oskyldiga» sovjetidens blat lever kvar på ett helt annat sätt just här. Vitryska respondenter argumenterar också oftare att »om det involverar pengar, är det en muta». Samtidigt menar många, som till exempel en vitrysk universitetsanställd konferensarrangör, att »skillnaden mellan blat och mutning, är att mutning är när vi inte känner varandra väl». Blat förknippas alltså fortfarande med personliga, privata kontakter. Individer fortsätter att associera till och kalla informella handlingar för blat, även när transaktionerna involverar pengar. En god illustration av vardaglig, vitrysk informalitet ger en respondent anställd på ett statligt gasbolag, som berättar: »Jag har aldrig varit tvungen ge en muta till någon, men det har hänt att jag bjudit hem rätt person på middag».

För det tredje används dagens blat ofta för att finna vägar för att muta »rätt» person, vilket knappt går utan kontakter. En ukrainsk affärsman säger att »du behöver blat för att ge pengar. Ingen skulle ta emot pengar olagligt ifall han inte känner dig (...) eller känner dig via någon annan». En vitrysk översättare poängterar det informella i dessa transaktioner som att »det inte är en service öppen för alla, du måste känna rätt person».

Gåvor med förpliktelser och den nya transaktionsvänskapen

En annan term som jag presenterar för att beskriva en viktig aspekt av dagens blat är »den nya transaktionsvänskapen». Dagens transaktioner som respondenter refererar till som blat, involverar mer krav och fler förpliktelser. Precis som under sovjettiden interagerar du med personer i en utvidgad bekantskapskrets, men du väntar

dig idag oftare något i gengäld. Det kan vara direkt monetär betalning, en tjänst, eller en gåva. Dessa förändrade och ökande krav är tydligare i Ukraina, vilket en pensionär beskriver som att du numera »förväntar dig tack från den som du hjälper». Gåvan är alltså »virtually required», för att använda Holmes uttryck. Givandet är inte utan reciprocitet, och man kan se det som »förtäckta gåvor med förpliktelser».

Denna typ av utbyte betraktar mina respondenter som ett post-sovjetiskt fenomen. En ukrainsk rekryterare på ett utländskt företag menar att »människor hjälpte varandra mer i Sovjetunionen, även gratis. Det var blat, men du behövde inte betala något». En 27-årig inköpsansvarig på ett ukrainskt företag menar att blat idag »är om du får något tillbaka, det kan vara pengar, men du förväntade dig detta i gengäld». Samma kvinna menar också att »det är skillnad på vänner och bekanta». Två kännetecken hos »gåvorna» inom post-sovjetisk blat får utbytet att framstå som mutning. För det första, i enlighet med Sjöstrands resonemang, är tjänster ofta omedelbart återgåldade. För det andra är »gåvorna» som ges i gengäld förväntade, vilket enligt Wästerfors gör transaktionerna till mutning.

Mina respondenter hävdade aldrig att de har mindre nätverk idag, men antalet kontakter som utför tjänster utan krav på gengäld är färre. En vitrysk kvinna, numera pensionär men tidigare kärnfysiker som arbetade med Tjernobyls följdverkningar, beskriver att »människor var kanske annorlunda då, mer vänskapliga. De hjälpte inte bara sina vänner, utan vänners vänner, vänners bekanta, vänners släktingar».

Tjänster istället för varor

Att blat idag handlar om tjänster, snarare än varor, är en vanligen uttryckt åsikt, främst i Ukraina. I mina intervjuer framträder de efterstävade tjänsterna inom fem områden:

- 1 Byråkrati: licenser, dokument, pass, företagsregistrering och – i Vitryssland – statliga banklån;
- 2 utbildning: utbildningsplats vid välrenommerat universitet, bättre betyg;
- 3 den juridiska sfären: undvika böter eller fängelsestraff;
- 4 vård och omsorg: förlossningsvård, daghemsplats; och
- 5 vinna i konkurrens om bra statliga jobb.⁶

6. Dessa kategorier korresponderar väl med Karklins iakttagelser i Ryssland (2005: 45, 68). Kategorierna är inte rangordnade.

En vitrysk arbetslös man som håller på att starta eget företag, menar att »under sovjettiden gällde blot bara obetydliga saker». En ukrainsk karriärkvinna menar att »den gamla blot var en oskyldig institution; den var samhälleligt smörjmedel». Nu däremot används blot för att »lösa frågor av större vikt». Typiska berättelser är: »Man kan ge mutor för att få en bättre torgplats, och vad gäller fastigheter kan man få bättre mark att bygga på. Man kan tack vare mutan få möjlighet att bli monopolist» (vitrysk före detta polis); »Förr handlade blot om till exempel kläder. Nu kan det handla om att någon anklagas för något kriminellt, och om man har de rätta personliga kontakterna kan man 'stänga målet'» (ukrainsk kvinna, ekonomiansvarig på organisation för HIV-upplysning).

Ofta berättas att blot idag används för att försäkra sig om att få väl utförda tjänster (till exempel på sjukhus), eller att tjänster utförs i tid (som utfärdandet av pass). Detta är vanligare i Vitryssland, vilket förmodligen beror både på mer omfattande vitrysk byråkrati, och det faktum att du inte som i Ukraina kan betala för god, privat vård. En vitrysk kvinna berättade att hennes anhöriga, så fort hon hamnat på sjukhus, började leta efter bekanta i sjukhuspersonalen, för att därmed få bättre vård. En annan vitrysk kvinna jag intervjuade var säker på att hon inte skulle ha överlevt sin förlossning om hon inte betalat läkaren i förväg, som därmed varit mer villig att göra sitt yttersta för att hjälpa henne.

Tilltagande maktanvändning och nya mäktiga yrken

Baserat på vilka tjänster som idag är eftertraktade vid informellt utbyte, kan man ana att det också uppkommit en rad nya »mäktiga yrken». I både Vitryssland och Ukraina anses mäktiga yrken vara de där man är i position att »samla in» mycket pengar. En vitrysk psykolog beskriver detta som att »människor har börjat tjäna pengar på sin makt». En vitrysk oberoende journalist förklarar: »Idag är det byråkraterna, eller de på lokala myndigheter, som har makt. De kan lösa problem, de samlar in mutor».

Den statliga sektorn nämns ofta som en arena där man *både* kan tjäna stora pengar *och* skaffa sig värdefulla kontakter. En ung och framgångsrik affärsman i Ukraina ger ett exempel: »Många statsanställda arbetar för låga löner, men de gör det för att de tror att de kan skapa bra kontakter med andra statsanställda, som de sedan kan använda i framtiden». Respondenterna beskriver dessutom en situation där ett ökande antal aktörer, genom sina yrken, agerar som mutinsamlare. Detta påminner om Dardens hypotes

om många »tollbooths». Samtidigt har det icke-hierarkiska särdraget som Ledeneva beskrev för sovjetisk blat ersatts av att individer uppfattar hierarkier bland sina kontakter. En ukrainsk före detta överste berättar:

Tjänstemännen från tillsynsmyndigheter är svåra att ha att göra med, för de vill inte ge tillstånd, så jag fick använda mina kontakter som stod högre än de tjänstemännen. På så sätt löste jag problemet. Under sovjettiden, däremot, hade man antingen tillgång eller inte.

Individens förklaringsmodeller

I föregående avsnitt hävdade jag att blat ännu existerar som en stabil institution för informella transaktioner, men även att många karaktärsdrag har transformerats och därmed förändrat blat till en delvis ny transaktionskanal. Jag väljer att gruppera respondenternas *förklaringsmodeller* för (fortsatta och/eller förändrade) informella transaktioner i tre kategorier, där de två första är nära förknippade med medborgarnas relation till staten.

Den första kategorin (återges i punkt 1 och 2 nedan) korrelerar med det juridiska systemet, byråkrati, tidskrävande procedurer och bristande kontroll över medborgarnas laglydighet. I den här gruppen presenteras förklaringsmodellerna i termer av att medborgarna av systemet tvingas att agera informellt. Den andra kategorin (punkt 3–5) utgår från medborgarnas mer subjektiva känslor – tillstånd som är »bieffekter» – i termer av bristande identifikation med staten, en vana att tänka informellt och att föredra kontakter framför officiella kanaler. Här presenteras förklaringar i termer av att fortsätta agera på ett särskilt vis, eftersom alla andra agerar så, och eftersom staten saknar trovärdighet.⁷ Den sista kategorin (punkt 6) relaterar till ett abrupt och »misslyckat» införande av marknadsekonomi i termer av imperfekta prismekanismer, ovana att konkurrera om arbetstillfällen, »orättvist» genomförd privatisering, avsaknad av stabilt ägarskap och konsekvenser av post-sovjetiska subventioner.

7. Medan den första kategorin korresponderar med förklaringsmodeller där staten faktiskt har (eller »borde» ha) makt och möjlighet att initiera förändrade incitament, korrelerar den andra kategorin med Williamsons högsta analysnivå – informella normsystem – där avsiktligt politiskt och juridiskt handlande är mindre verkningsfullt.

1. Att förhålla sig till inkompatibla lagar, omfattande byråkrati och svaga institutioner

Karklins uppfattning att system kan förmå människor att delta i den informella ekonomin får stöd i mina respondenters intervju svar. En vitrysk internetadministratör framhåller att »vårt land och byråkratin framkallar systemet med blat». Ofta uttrycks informellitet i relation till tidskrävande byråkrati: »Det är så mycket administrativa rutiner, så mycket byråkrati, att man behöver blat» (18-årig vitrysk filosofistuderande); »Om jag betalar behöver jag inte gå hit och dit; jag sparar tid» (19-årig ukrainsk språkstudent).

Respondenterna beskriver regelefterlevnad i vissa situationer som irrationellt. Den informella ekonomin presenteras i relation till icke-fungerande institutioner och regelverk, där informella handlingar syftar till att kompensera för svaga, offentliga institutioner som är inkapabla att fullgöra sina skyldigheter gentemot medborgarna. En vitrysk kemist och tennisinstruktör berättar: »Här är många lagar felaktiga. Människor håller inte med lagen, men de kan inte förändra den. Och vissa lagar motsäger varandra. Människor måste finna en väg runt lagarna, eftersom de inte fungerar». Det här citatet fångar alla tre skäl som Helmke och Levitsky framhåller som orsak till informella institutioner: lagar är motsägelsefulla, medborgare saknar möjlighet att förändra det formella, och det formella saknar förtroende. En pensionerad ukrainsk gymnasie-lärare förmedlar medborgarnas maktlöshet i relation till formella institutioner: »Det är ett maskineri man inte kan göra något åt. Man är ibland tvungen att använda blat». En ukrainsk affärsman, chef för ett privat byggbolag, vittnar om bristande tillit till formella institutioner: »Sovjetiska och ukrainska lagar är skrivna så att det finns vissa undantag som bara några få känner till».

Respondenterna refererar även till informella procedurer som *accepterade*, vilket är jämförbart med Dardens syn på informella handlingar som del i ett offentligt samförstånd. Respondenterna beskriver inte sällan blat som användbart och, i likhet med Karklins, fruktbart för att minska byråkratisk rigiditet. En vitrysk psykolog lyfter fram positiva aspekter av blat: »Ganska ofta får vi tack vare blat möjlighet att lösa många problem fortare än om vi försökt göra det lagligt, på grund av byråkratiska rutiner».

Min uppfattning är att respondenternas sätt att diskutera blat mer korrelerar med tanken om funktionella, problemlösande informella institutioner snarare än dysfunktionella, problemskapande. Respondenterna framhåller blat som en faktor för att reglera ett smidigt flöde av tjänster, information och arbetstillfällen. Jag fin-

ner därmed en annorlunda situation än vad till exempel Ledeneva (1998; 2006) ser i dagens Ryssland, där människor beskriver ett brett spektrum av negativa konsekvenser av den informella ekonomin.

2. Kontroll, ansvar och moral

I både Ukraina och Vitryssland resonerade respondenterna kring blat i relation till kontroll – men på olika sätt. För att illustrera ges först några exempel från Ukraina:

Tidigare följde man lagstiftningen. Vi hade starka tillsynsmyndigheter som lätt kunde utreda om något var olagligt. Folk var rädda. Nu är tillsynsmyndigheterna inte starka och folk är inte rädda. Vi lever i en stat där man inte behöver ta ansvar för något, det vill säga du kan göra något olagligt och undvika straff.

Några andra ukrainska respondenter instämmer och presenterar likande resonemang: »I dagens samhälle är ingen rädd. Det är ingen ordning i staten. Det går att betala och på så sätt undvika straff. Även de som dödar en människa kan undvika straff.» »Så många fästningar har fallit i det här landet. (...) Vad skulle stoppa dig från att göra något olagligt? Nästan ingenting, eftersom lagen är tandlös nu, och domstolarna kan alla mutas.» I Vitryssland, däremot, är människor rädda: »När de vill fånga dig, så lyckas de.» »I Vitryssland är systemet mer kontrollerande, och på sätt och vis är det inte så dåligt, om jag jämför med Ukraina. Där är det mycket oordning, systemet är mer illegalt och korrupt, människor är inte rädda och där är mycket kaos.»

Ovanstående citat illustrerar hur ukrainska respondenter förklarar sina informella handlingar mot bakgrund av statens (bristande) kontroll. Dessutom genererar kontrollbristen en bristfällig identifikation med en stat som är för svag för att bibehålla ordning. Man kan även hävda att staten, genom att inte rikta uppmärksamhet mot den informella ekonomin och dessutom fortsätter att hysa korrupta tjänstemän som inte tillrättavisas indirekt, legitimerar dagens blat. Ukrainska respondenter framhåller en »degradering av människors moral» som ett resultat av bristande kontroll, samt ser detta som en bidragande orsak till medborgares deltagande i dagens blat. En ukrainsk tandläkare berättar till exempel: »Moralisk sett gör jag en kompromiss med mig själv. Jag hatar vad som händer med det här landet och hela systemet». Samtidigt säger han senare: »Jag tänkte att det är orättvist, varför ska jag betala om tusen andra inte gör det?»

Några andra ukrainska respondenter instämmer och presenterar likande resonemang:

Människor betar sig på detta omoraliska sätt eftersom moralen inte finns någonstans. Jag tror att det här beror på kollapsen av de gamla värdena, och att de nya värdena ännu inte tagit vid.

I Ukraina visar respondenternas berättelser även på en degradering och omtolkning av vad moral innebär. En 18-årig ukrainsk student på Kievs mest prestigefyllda universitet säger: »Jag har en vän som fick hjälp av en kontakt för att få bättre resultat på det här universitetstestet. Det är inte konstigt; det är normalt».

Karklins beskrev 2005 att hon i Ryssland såg en utveckling där individer började betraktas som smarta och framgångsrika om de lyckades manipulera systemet (Karklins 2005: 70), vilket är en tendens också jag observerade i både Ukraina och Vitryssland. En vitrysk oppositionell tidningsredaktör belyser detta: »Man skäms inte ens för att använda blat, man är mycket stolt över det. Som: 'jag har lyckats hitta en bra kontakt på universitetet, rektorn till exempel, och har därmed fått möjlighet att studera på universitetet'».

3. Att lura den stat som aldrig hjälpt dig

Respondenterna rättfärdigar det egna beteendet genom att framhålla de ohederliga medmänniskorna och den omoraliska staten. En framgångsrik ukrainsk man säger: »Jag vet att det inte är bra, men det är småsaker jämfört med det som sker på högsta nivå (...) Jag ser det inte som något kriminellt.» Detta påminner om Karklins beskrivning av Ryssland, där medborgarna relaterar egna handlingar till korrupt beteende bland eliter (2005: 59, 73).

En utmärkande aspekt i den tidigare beskrivna bristen på identifikation med staten är att medborgarna redogör för en stat som aldrig hjälper dig, och som det därmed är legitimt att manipulera. En ukrainsk respondent beskriver: »Folket och staten har alltid varit fiender. Folk har aldrig räknat med att få något bra från staten. Därför är det ett nöje att gå emot staten.» Många av respondenterna beskriver en tydlig skiljelinje mellan staten och medborgarna, på ett sätt som liknar Holmes resonemang. Jag anser dessutom, i likhet med vad Karklins fann i Ryssland, att mina respondenter uttrycker misstro mot att formella institutioner kan tjäna folkets intressen.

Oavsett vad man som forskare tycker om kulturbaserade förklaringsmodeller, så kopplade respondenterna ofta fortsatt informa-

litet till en speciell kultur med en viss folkslig relation till staten. En ukrainsk revisor menar att »människor hela tiden tänker på hur de kan fuska», och en vitrysk radiofysiker på ett statligt företag beskriver att »vår mentalitet är att söka efter vägar förbi lagen». Några av intervjupersonerna har utlandserfarenhet och beskriver andra aspekter av blat. En ukrainsk kvinna menar att »många personer har inte upplevt ett system där systemet arbetar för dig».

I linje med Helmke och Levitskys beskrivning av sovjettiden, ser individer det även idag som mindre omoraliskt att stjäla från staten än från andra medborgare. Detta är nära förknippat med vad jag ser som att ukrainsk och vitrysk vardagskorruption i huvudsak är »korruption med stöld» (se nedan under punkt 5).

4. Att fortsätta att tänka informellt

Under intervjuerna framträdde blat som informell institution som mer stabil än jag på förhand antagit. Respondenter beskriver till exempel hur de fortsätter leta efter »användbara personer». En ukrainsk kvinna, före detta bokhandelsbiträde, berättar: »Det är nog ett arv från sovjettiden att man, om man möter en person som har en hög position, tänker att man ska etablera en bra bekantskap med honom». En ung vitrysk man med examen från fria universitetet i Vilnius menar att »i moderna Vitryssland har blat blivit ett anpassat relationsmönster». En vitrysk kvinna, docent i språk, berättar:

I den här kulturen handlar det mer om relationer. I ditt land är det viktigare att få saker gjorda. I vår kultur är det viktigare att skaffa kontakter. (...) Jag tror att det finns i människors medvetande; människor litar inte på de enklaste sakerna, som att du kan gå till marknaden och köpa vad du vill.

Föreställningen om blat som användbart och praktiskt, utgör en stor del av respondenternas idéer om varför de fortsätter agera informellt. En ukrainska med omfattande utlandserfarenhet, betonar däremot det irrationella med blat: »För att skaffa metrokort försöker folk använda kontakter. Men det kostar ju bara 60 grivnas! Jag väljer att använda min tid på ett mer lönsamt sätt.»

Flera intervjupersoner nämner en regional »gåvokultur», som ofta beskrivs som något trevligt och vänskapligt. Intervjupersoner säger att de är vana vid att »tacka» för saker, eller att man i Östeuropa »är van vid att ge något tillbaka». En universitetsanställd konferensarrangör menar att »ömsesidig hjälp kanske är så djup rotat att det är svårt att skilja vänskapliga handlingar från blat». Sätten respon-

denterna talar om gåvor får förfarandet att framstå som en stabil norm, där gåvor ges i utbyte mot tjänster på ett väldigt alldagligt vis.

Flera respondenter refererar också till »business blat» som ett nytt sätt att konkurrera. En ukrainsk städerska berättar att »man kan komma till anställningsintervjun och ha en annan känsla än de andra, man vet att någon har ringt, och att allt kommer gå bra». Oftast syftar termen »business blat» dock på »större» affärer. Detta påminner om Ledenevas slutsatser om Ryssland 1995, där blat blivit ett nytt sätt att arrangera sina affärer. En ukrainsk affärskvinna, som bott i London, frågar dock: »Vad som är konstigt är att även privata institutioner håller fast vid dessa informella kontakter. Varför då?»

5. Det allmänt kända och allmänt krävda informella

Flera aspekter som framkommit i intervjuerna talar för att man, sett utifrån Dardens teoretiska resonemang, bör se dagens blat som en *stabil, informell institution* snarare än ett *beteendemönster*. Jag menar att dagens blat, främst i Ukraina, är jämförbart med hur sovjettidens blat var en tillåten del i ett informellt samförstånd. Individens förväntningar och subjektiva känslor och förklaringsmodeller gör beteendet alltmer stabilt. Jag vill även hävda att »post-sovjetisk mutbase-rad blat» – i linje med Dardens resonemang – bör betraktas som en *konvention*. Några ukrainska respondenter beskriver omfattningen av den *krävda* mutan: »Det går inte att få hjälp av trafikpolisen utan pengar»; »Även de låga tjänstemännen kräver pengar för att göra sitt jobb; de förväntar sig mutor»; och »Det är något som alla känner till. (...) Jag frågade om hans lön på statsdepartementet. Officiellt eller inofficiellt, frågade han.» Dessa berättelser påminner om Karklins slutsatser om Ryssland och »the self-sustaining system of corruption», där medborgare *tror* att betalning är krävd i kontakter med statstjänstemän, eller att tjänstemännen *kräver* eller *antyder* att du ska betala informellt (2005: 41–46).

Dagens blat liknar den »korruption med stöld» som Shleifer och Vishny beskriver (1993: 601–02), eftersom det är vanligt att statstjänstemän kräver eller accepterar mutor utan att ge något av den ekonomiska behållningen till staten. Exempel är att sälja licenser billigare till vänner, eller att snabba på en passhandläggningsprocess mot en mindre summa pengar. Jag finner även stöd för den av Shleifer och Vishny beskrivna situationen när individer inte är säkra på att byråkraten de mutat inte kommer kräva mer. En ung ukrainska berättar att »om jag skulle betala skattehandläggaren, och efter ett

tag, om hans affärer inte går bra, kommer han minnas mig och att jag betalade, och komma tillbaka för mer pengar.»

Jag vill dock opponera mot Shleifer och Vishnys teori om maffiastils-korruption som ett i huvudsak sovjetiskt fenomen och »tollbooth»-korruption som den post-sovjetiska varianten. Visserligen stöds teorin om »tullstationerna» av att det idag agerar ett stort antal mutinsamlare i varje sektor, och att antalet yrken som associeras med möjligheter till mutinsamling ökar. Staten har dessutom förlorat kontrollen över mutinsamlingssystemet. I mitt material finner jag emellertid en kombination av de två korruptionsrutinerna, i synnerhet i Ukraina. Respondenter refererar till ett fast, informellt känt pris, liknande Humpreys koncept om »well-established local tariffs» (2002: 130) under sovjettiden. Många respondenter talar om en »informell avgift». En ukrainsk kvinna berättar till exempel att »om du får ditt pass, och betalar, vet dom vanligtvis hur mycket det kostar, eftersom andra betalat [inofficiellt] förut».

6. Marknadsekonomin och transitionens misslyckanden

Den tredje kategorin förklaringsmodeller – som återfinns nästan uteslutande i Ukraina – relaterar till omständigheter associerade med införandet av marknadsekonomi. Introducerandet av marknadsekonomi i Ukraina framhålls ofta som en alltför snabb och delvis misslyckad process, och en kaotisk och osäker period. »Vi får alla förändringar samtidigt – ekonomiska, politiska och sociala. Här kan man se stora förändringar i det politiska livet på bara ett halvår, vilket är omöjligt i andra europeiska länder», berättar en ukrainsk tandläkare. Människor upplever också att Ukraina fortfarande befinner sig i en transitionsperiod eller brytningstid, vilket blir ett sätt att se sina informella transaktioner som något av situationen framtvingat – omständigheterna som råder är alltså inte att betrakta som normala. Samtidigt framhåller många att förändringar faktiskt har märkts i Ukraina, men att det kommer att ta tid. »Vi är i början av den demokratiska vägen som alla andra europeiska länder gått», anser en före detta överste. »Den här [post-sovjetiska] perioden är historiskt sett för kort för att vi under en generation ska kunna överge det gamla systemet; vi behöver mer tid», menar en ukrainsk kvinna.

En affärskvinna med ovanligt mycket utlandserfarenhet är dock kritisk till det ingenmansland Ukraina framstår som. Hennes analys sammanfattar situationen väl:

Vi övergav det gamla och försöker få till stånd en övergång till ett nytt system. Ukraina rämnar. Vi har ännu inte nått det andra institutionella mönstret, som i väst är naturligt och taget för givet. Ukraina är mitt emellan. Före förändringar till det bättre, kommer vi få både svåra och även de allra värsta erfarenheter.

Jag tänker att blat har förändrats till ett mer fruktansvärt och hotfullt fenomen. (...) Det här är priset att betala. Vi har den här friheten, kanske en kaotisk frihet, men det är en kreativ frihet. (...) Utan den här perioden när alla regler verkar ha kollapsat kan vi inte röra oss framåt. Man kan inte gå och lägga sig som en kommunist, och nästa morgon vakna upp som en liberal demokrat. Vi har den här perioden av kaotisk transformation, som är väldigt smärtsam, och för vissa även otvivelaktigt negativ.

En ung ukrainska på ett tysk företag i Kiev menar att »skillnaden är att de rika människorna här blivit det på andra sätt än i Europa. De som 1991, när länderna här skapades, hade bra blat är de som är rika idag». Två andra återkommande kommentarer är att det som inte fungerade under sovjettiden – och delvis ledde till blat – också nu sällan fungerar, samt att människor i Ukraina inte riktigt är »vana» vid att agera i en marknadsekonomi.

Blat återfinns inom sektorer där marknaden ännu inte »stabiliserat sig» efter självständigheten. Problem som lyfts fram är informationsbrist, otydliga processer för att få tillstånd att sälja till exempel gas eller tilldelas mark att bebygga, samt oklara bostads- och sjukvårdsköer. Arbete är numera något man måste kämpa för att skaffa, ofta via ansökningsprocesser och i konkurrens, i ett samhälle där man tidigare fick arbete från staten, utan oro för arbetslöshet. Givetvis framförs kritik mot det nya samhället. I Kiev berättar en ung, framgångsrik affärsman att han önskar sig ett samhälle där man faktiskt kan lita på sina kunskaper, det vill säga en fungerande arbetsmarknad snarare än en marknad som styrs av informella kontakter. Många känner osäkerhet, ser ojämlikhet, bristande moral och avsaknad av ideologi, eller att allt blivit »kommersiellt».

En vanlig berättelse handlar om de nya orättvisorna: »I min ungdom var alla säkra på sin framtid. Man var säker på att man skulle kunna studera där man ville, det var ingen skillnad på människor, på det sättet som det är nu», beskriver en pensionerad järnvägsarbetare. En före detta överste berättar att »tidigare var vårt samhälle fattigt men jämlikt i sin fattigdom. Människor löste sina problem genom att ge stöd till varandra.»

I Ukraina berättar flera att man försökte ändra på systemet 2004, och trodde att det skulle bli bättre, men att folket lurades. Den ukrainska kvinnan med stor utlandserfarenhet framhåller att

hon »tror att saker håller på att ändras, särskilt i den privata sektorn, som inte kan tolerera ineffektivitet och kunskapsbrister». »Det blir så då de måste leverera och skapa profit. Men saker är annorlunda i de officiella institutionerna», fortsätter hon. En vitrysk psykolog, som precis öppnat en egen bensinmack, säger:

I framtiden kommer man tala om andra ord än blat. En dag kommer blat hem till dig och knackar på dörren, och då säger du att »du har blivit så gammal, att jag inte längre behöver dig». Man kommer ha ett annat tanke-sätt i framtiden. Man kommer inte hela tiden tänka på var man kan hitta bra kontakter. Men man måste träna sig och vara redo för att kunna konkurrera. Annars kommer vi tillbaka till blat.

Avslutande ord

Med utgångspunkt i respondenternas beskrivningar vill jag hävda att blat som fenomen framstår som en beständig informell institution. Fenomenet har dock förändrats och anpassats till nya socio-ekonomiska omständigheter. Även om många blat-transaktioner respondenterna beskriver skulle klassificeras som korruption enligt de tidigare presenterade definitionerna, ser jag en poäng i att kalla detta fenomen »post-sovjetisk blat». Huvudorsakerna är att respondenterna själva använder termen blat, att nätverken som är grunden i det informella utbytet konstrueras på sätt som påminner om sovjettiden och att blat idag presenteras som en reaktion på den officiella staten.

Dagens blat används emellertid ofta för att tillgå tjänster snarare än varor. Den utgör en kanal för att ge mutor, förkorta kötider, eller för att garantera god sjukvård. De problem man idag löser via blat är ofta betydligt större än under sovjettiden, och blat har blivit ett sätt att arrangera inte bara ens privata liv, utan även ens karriär.

De största skillnaderna mellan länderna framträder inom det som Williamson klassificerar som en andra analysnivå, det vill säga det mer konkreta, officiella institutionella ramverket. Den vitryska statens kontroll – och bristen på kontroll i fallet Ukraina – utgör den kanske mest uppenbara faktorn för skillnader i förklaringsmodeller i de båda länderna.

Likheterna är emellertid stora och beskrivs i relation till ett system som *tvingar* fram informellt agerande. Respondenterna skildrar en preferens för informella lösningar, eftersom dessa ofta ses som ett bättre sätt att lösa problem. På Williamsons översta analysnivå beskriver ukrainska och vitryska respondenter en beständighet av

normer och beteendemönster kring sitt *fortsatta* deltagande i den informella ekonomin. Man talar om »shared expectations» snarare än om »shared values». Det egna informella utbytet beskrivs ofta mot bakgrund av andras olagliga transaktioner eller en svag identifikation med en (omoralisk) stat.

Blat idag, liksom i Sovjetunionen, innebär »stöld» från staten. Idag är dock större summor pengar involverade, och antalet självständiga mutinsamlare ökar i antal i linje med Dardens teori om tullstationerna. Vissa delar av dagens blat – främst den inom vissa sektorer allmänt kända informella »avgiften» i kontakt med tjänstemän – påminner dock om maffia-korruption. Mutorna – distribuerade genom informella blat-kanaler – framstår både som officiellt sanktionerade, och som en konvention, det vill säga en stabil informell institution på gränsen till det formella.

Litteratur

- Borén, Thomas (2003) »What Are Friends for? Rationales in Informal Exchange in Russian Everyday Life» i Karl-Olov Arnstberg & Thomas Borén (red.) *Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*. Huddinge: Södertörns högskola.
- Cars, Thorsten (2001) *Mutbrott, bestickning och korruptiv marknadsföring*. Stockholm: Norstedts juridik.
- Darden, Keith (2008) The Integrity of Corrupt States: Graft as an Informal State Institution. *Politics & Society* 36 (1): 35–59.
- Easter, Gerald (1999) *Reconstructing the State: Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon (1983) *Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fitzpatrick, Sheila (1999) *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930's*. Oxford: Oxford University Press.
- Hedlund, Stefan (2007) *Institutionell teori: ekonomiska aktörer, spelregler och samhällsnormer*. Lund: Studentlitteratur.
- Helmke, Gretchen & Steven Levitsky (2004) Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics* 2 (4): 725–40.
- Humphrey, Caroline (2002) *The Unmaking of Soviet Life. Everyday Economies after Socialism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Holmes, Leslie (2006) *Rotten States?* Durham, NC: Duke University Press.
- Johnston, Michael (2005) *Syndromes of Corruption: Wealth, Power, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karklins, Rasma (2005) *The System Made Me Do It: Corruption in Post-Communist Societies*. New York: M.E. Sharpe.

- Ledeneva, Alena V. (1998) *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ledeneva, Alena V. (2006) *How Russia Really Works*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Ledeneva, Alena V. (2008) Blat and Guanxi: Informal Practices in Russia and China. *Comparative Studies in Society and History* 50 (1): 118–44.
- Lovell, Stephen, Alena Ledeneva & Andrei Rogachevskii (2000) *Bribery and Blat in Russia: Negotiating Reciprocity from the Early Modern Period to the 1990s*. Houndmills: Macmillan.
- Noonan, John T. (1984) *Bribes*. New York: Macmillan.
- North, Douglass C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. (1991) Institutions. *The Journal of Economic Perspectives* 5 (1): 97–112.
- Piirainen, Timo (2000) »Learning to Live with the Market. Urban Households in Russia and the Official and Informal Economies» i Per Månson (red.) *East Europe Ten Years after Communism. Transforming Power and Economy*. Göteborg: Centrum för Europaforskning.
- Pipes, Richard (2006) *Russian Conservatism and Its Critics: A Study in Political Culture*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Rose, Richard (1999) Living in an Anti-Modern Society. *East European Constitutional Review* 8 (1–2): 68–75.
- Rothstein, Bo (2003) *Sociala fällor och tillitens problem*. Stockholm: SNS förlag.
- Rothstein, Bo & Eric M. Uslander (2005) All for One: Equality, Corruption, and Social Trust. *World Politics* 25 (1): 41–72.
- Shleifer, Andrei & Robert Vishny (1993) Corruption. *The Quarterly Journal of Economics* 108 (8): 599–617.
- Sjöstrand, Glenn (2001) Gåvoinstitutionen i det moderna samhället. *Sociologisk Forskning* (2): 44–66.
- Teorell, Jan (2007) *Corruption as an Institution: Rethinking the Nature and Origins of the Grabbing Hand*. Tillgänglig på www.qog.pol.gu.se/working_papers/-2007_5_Teorell.pdf. Läst 9 januari 2010.
- Transparency International (u.d.) *Frequently Asked Questions About Corruption*. Tillgänglig på www.transparency.org/news_room/faq/corruption_faq. Läst 11 januari 2010.
- Wendel, Janine (1986) *The Private Poland*. Oxford: Oxford University Press.
- Williamson, Oliver E. (2000) The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature* 38 (3): 595–613.
- Wästerfors, David (2004) *Berättelser om mutor*. Eslöv: Symposion.
- Zimmerman, William (1987) »Mobilized Participation and the Nature of the Soviet Dictatorship» i James Millar (red.) *Politics, Work, and Daily Life in the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press.